

VELKEY KINGA MARGIT

A gyász illemtana

A gyász illemtanának és a halálképnek a változása a 19-20. században

Összefoglalás ♦ Az 1800-1900-as évek folyamán nem csak a társadalom, a tudományok és a technika fejlődött ugrásszerűen, hanem az embereknek a halál iránti attitűdje és ezzel párhuzamosan a halál feldolgozását szolgáló gyász időszakát szabályozó illemszabályok is. A tanulmány ezeket a változásokat mutatja be korabeli illemtankönyvek példájával alátámasztva, az 1880-as évektől egészen napjainkig.

„Halandó, halandó, mondj egy fohászt: ami te vagy én is az voltam, ami én vagyok, te is az leszel.”
(latin sírfelirat)

The etiquette of mourning

How the etiquette of mourning and the vision of death changed during the 19th and 20th centuries

Abstract ♦ During the 1800s and 1900s not only society, science and technology developed dramatically but also the attitude of people toward death and in line with this mourning etiquette helping to process death. The study presents these changes through examples of etiquette books from those days, from the 1880s until now.

Az illemtankönyvek az élet minden területét szabályozzák attól kezdve, hogy az ember hogyan egyen, mit vegyen fel, hogyan utazzon, mit ajándékozzon... Így azt az időszakot, amelyen mindenkinek át kell esnie: a gyász idejét is. Ha megfigyeljük a társadalmi szabályok változását, párhuzamot találunk az emberiség halálképének és az illemtankönyvek

szabályainak megváltozásában a 20. század közepén. Dolgozatomban a változások folyamatát szeretném bemutatni az 1800-as évek végétől napjainkig. A dolgozat keretein ugyanakkor túlmutat, hogy milyen folyamatok vezethettek ezekhez a változásokhoz.

Philip Ariès a keresztény kultúrkör halál iránti attitűdjének négy egymást követő szakaszát határozza meg: a megszelídített halál, az önmagunk halálával való szembesülés, a mások halála miatt érzett félelem és a halál tabuvá válásának időszakaként definiálva a korszakokat. Az első két korszak jellemezte a Kr. utáni 6. és 16. század közötti felfogást. A 16-17. század folyamán kezdődött el a halállal szembeni távolságtartás térhódítása, a halál olyan lett „*mint egy fekete nap és az ember nem mer többet belenézni.*” (Pilling, 2010: 31) A halál, az élet ellenpontjaként, mint a nemlét kezd megjelenni, ezt kíséri a síremlékek leegyszerűsödése, a halottak képmásának elmaradása. A társadalomban megjelenő „közöny” jellemzi, hogy a régi, központban elhelyezkedő temetők a városon kívül kaptak új helyet a 18. század végétől kezdődően. (Bár ennek fő oka a közegészségügyi rendszabályok kiterjedése a temetkezésekre lehetett.) A 19. században a teátrális, hatalmas gyász ideje kezdődik: a szigorú társadalmi szabályok, fekete ruhák, sötét fátylak ideje. Ezt a korszakot már erőteljesen jellemzi a másik, a szeretett személy halálától való félelem. . A közöny enyhül, újra a barokkos túlzások, pompa felé tolódik a nyugati társadalom. A sírok „poszthumusz házként” ismét nagy hangsúlyt kapnak. Az élet része lett a lakott területtől immár elválasztott temetők látogatása, a halottak emlékének ápolása. A hősi halál a romantika térhódításával a hazaszeretet kifejezésekként értékelődött fel. Ariès a 19. század halálképének fő jellemzőit a következő kifejezésekkel illeti: a szép halál, a másik halála feletti aggodalom, a túrhetetlen elszakadás és következőképpen a másik földi maradványának kultusza a temetőkből.

Ez a halálkép a 19-20. század fordulójának illemtanában is tetten érhető. Ekkor az illemszabályok és az etikett betartása az úri viselkedés ismervét jelentette, a középrétegek elé állított követendő példát. A gyász ideje az 1800-as évek végén nagyon szigorúan megszabott, később ez a szigorúság enyhül, de a szabályozás megmarad. 1880-ban az „Egy nagyvilági hölgy” című illemtan így összegzi a szabályokat: „*A leghosszabb ideig tartó gyász az özvegyeké. Ezek egy egész évig viselnek mély gyászt s egy fél évig félgyászt. Legalább így parancsolja az illem, bár gyakran megtörténik, hogy az özvegyek nem gyászolnak tovább egy évnél. Egy évi gyász szokás a szülőkért, azaz félévi mélygyász és félévi félgyász. Nagyszülőkért fél évig szokás gyászolni, úgy testvérekért is. Unokatestvért, nagybátyát stb. három hónapig gyászolunk, azonban nem egészen mélyen: 2-3 hét múlva*

már fehér gallért is ölthetünk. Háromheti gyász illet meg távolabbi rokonokat és – ha az ember hivatalos állást foglal el – az uralkodóház valamely tagját is.” (Köves, 1985: 52) Ekkor még nem különböztették meg a férfi és nő gyászának időtartamát házastárs elvesztése esetén. Négy évvel később Kalocsa Róza a nők számára fél év mély- és fél év félgyászt ír elő. Azonban hozzát teszi: „A gyászolás különben érzélem dolga, melyet idegen ember nem bírálhat meg, azonban mindig bizonyos nemére vall a gyöngédségnek és kegyeletnek, ha az özvegy meghosszabbítja a gyász viselését.” (Fábri, 2001: 72) Ez esetben egy év mély és egy év félgyász a javasolt. A férfiaknak ezzel ellentétben feleannyi idő van megszabva a gyászra, fél év mélygyász után akár meg is nősülhetnek. Aki hamarabb megszakította a gyászigót, és a gyászev letelte előtt színes ruhát vett fel, számíthatott a társadalom megvetésére, mint aki „minden nemesebb érzés kigúnyolója, és még az a nő is, ki férje halálát nem tekintené élete legnagyobb boldogtalanságának, ily szívtelenséget nem követne el.” (Fábri, 2001: 78) Ugyanezek a szabályok az évek folyamán nem enyhültek, még az 1930-as Új idők illemtankönyvében is megtalálhatóak: „Szülőt, testvért, gyermeket, házastársat érzelmi motívumoktól eltekintve is illik egy esztendeig gyászolni. A társadalom is elítéli azt, aki egy év letelte előtt leveti a gyászt és nyilvános helyekre jár. S ez azok közé a ritka esetek közé tartozik, amikor a társadalomnak igaza van.” (Új idők, 1930: 107) Ám 1940-ben Dr. Vida Vilmos tanácsa már az, hogy gyászunk inkább rövidebb, de őszinte legyen.

A gyászruha is szigorúan szabályozott a legapróbb részletekig. A mélygyászban a nők fénytelen selyem vagy krepp anyagú fekete ruhát viselhetek fekete gallérral, kézelővel, harisnyával és fátyollal. A napernyő, legyező is fekete, a fehér zsebkendőn gyászszegély feketével. Ékszert viselhetek, de szigorúan fénytelen, az illemtankönyvek megszabták, hogy kizárólag jettből vagy hajból készülhetett, esetleg másból feketére zománcozva. Számukra a félgyász engedélyezte a fekete csipkét és tollakat, valamint a szürke, fehér vagy a lila színt, mely a királyi gyász színe is volt. A gyászigó vége felé felfüggeszthették rövid időre a gyászruha hordását színes ruhával, ha örömteli családi eseményen vettek részt, mint például a keresztelő és az esküvő. A férfiak számára az Új idők illemtankönyve szigorú és részletes leírást ad: „**Mély gyász:** zsakett vagy fekete zakó fénytelen fekete szövetből, mellény és nadrág ugyanolyan szövetből, mint a kabát. A kalap fekete keménykalap vagy cylinder a zsaketthez, fekete kemény vagy puhakalap a zakóhoz, fénytelen gyászszalaggal. Sima vagy redős mellű fehéring, fehér kézelő, feketeszegélyű zsebkendő. Szárnyas, vagy duplagallér a zakóhoz, szárnyas vagy álló gallér a zsaketthez. Fekete fénytelen »matróz« csomó a zakóhoz, vagy fekete »écharpe« a zsaketthez. Fekete, svéd kesztyű. Fénytelen fekete mell és kézelőgomb.

Fekete selyem vagy oxidált óralánc. Fekete zománc fejű tű az »écharpe«-ba. Fekete bőr cipő. Félgyász: sötétszürke zsakett vagy zakó, mellény ugyanolyan szövetből, mint a kabát. Nadrág: zakóhoz ugyanolyan szövetből, mint a kabát, zsakethez sötétszürke alapon feketén sávozott. Kalap: ugyanaz, mint a mélygyásznál, keskeny gyászfátyollal. Fekete sávós vagy fekete mintás ing, a kezelő ugyanolyan anyagból, mint az ing. Fehér gallér. Fekete alapon fehérrel mintázott vagy sötétszürke hosszú nyakkendő. Sötétszürke kesztyű. Oxidált, vagy tula-ezüst mell és kezelőgomb. Vékony platina óralánc. Gombos sevró, vagy sötétszürke betétes lakkcipő.” (Új idők, 1930: 266-267) Az illemtankönyv-írók azok számára, akik ezt a költséges gyászöltözetet nem tudták beszerezni, azt ajánlották, hogy fekete nyakkendőt viseljenek, valamint karjukon és kalapjukon fekete gyászszalagot. Még ebben az évtizedben Károly Pál illemtankönyv-író a részletes leírást elhagyva a sötétszürke vagy fekete ruhát jelöli meg fekete nyakkendővel. Ebben az időben szokás volt a ruha mellett a levélpapíron is kifejezni a gyászt: mély gyász alatt széles, félgyász alatt vékony fekete szegélyes levélpapíron írtak (kivétel gratuláló levél esetén). A ruha mellett a viselkedésnek is tükröznie kellett a gyászt: gyászoló embernek vidám, szórakozó társaságba, mulatóhelyre mennie ugyanolyan megsértése az illemnek, de főként saját gyászának, mint színes ruhát vennie: „Aki gyászol, az kerüli a zajos mulatóhelyeket, zenés éttermeket, népes fürdőhelyeket. Múltkoriban egyszer vidáman teázó társaságban megjelent egy idősebb hölgy, sarkig érő gyászfátyollal. Kínosan hatott a társaságra, melynek tagjai joggal nehezteltek a gyászolóra. Nehéz elhinni, hogy aki szívből gyászol, annak van kedve vidám emberek közé menni.” (Új idők, 1930: 108) Károly már a temetésre készülő emberek figyelmét is felhívja a rájuk vonatkozó öltözködési szabályokra: számukra is ajánlott a sötétszürke vagy fekete ruha, és a férfiaknak kötelező a kalap. Gyermek gyászruhát hordani nem szoktak, csak szüleikért. Érdekes szokás viszont, hogy kisgyermek halála után a szülők nem hordtak gyászruhát.

A gyászírt a hozzátartozóknak tudatni kellett az ismerősökkel: közelebbiekkal személyesen vagy levélben, távolabbiakkal gyászjelentésben. Akit értesítettek, annak kötelessége volt arra válaszolni. A látogatásra részvétlátogatással, a levélre kondoleáló levéllel. Az Új idők inkább a levél formát javasolta, mivel részvétet nyilvánítani nehéz feladat, kevés ember tud megfelelően: „Kevés ember alkalmas arra, hogy betegeket látogathasson. De még sokkal kevesebb arra, hogy részvétlátogatást tegyen. Érettség, az érzés, a tapintat nem mindennapi finomsága szükséges ahhoz, hogy látogatásoddal enyhíteni tudjad a szerencsétlenek fájdalmát. Épp ezért mindenki érdeke, hogy a részvétlátogatások kimenjenek a divatból, vagy, hogy részvétlátogatást a gyászolóknak csak a legjobb barátai

tegyenek.” (Új idők, 1930: 266) A részvénytílvánítást érdemes volt minél hamarabb megtenni, mert elég nagy volt az esélye akkoriban a gyászoló családtaggal való összetalálkozásnak, és „*részvétünket valakinek – például - az utcán kifejezni, a mai társasági felfogás szerint képtelenség.*” (Károly, é.n.: 165)

Ebben az időben nem csak a közép vagy felsőbb osztálybeli rétegeknek, hanem a paraszti világnak is megvoltak a szigorú szabályai, saját illemtana a gyászról. „*A halott siratás megkezdésének szabott rendje van. A halottat előbb helyi szokásnak megfelelően felöltöztetik, s a tiszta szobában, a mestergerenda alatt középen hosszában a hidegágyra fektetik, kiterítik úgy, hogy lábbal az ajtónak fekiüdjön, feje pedig a feketével bevont tükkör alatt legyen. A hidegágy két hosszanti oldalához lócákat, székeket állítanak egy vagy két sorban a »síró felek« közeli nőrokonok száma szerint.*” (Fél, 2001: 160) A nőrokonoknak illett mind megjelenni (feleség, anya, nagymama, lány, meny, unoka...) jobbik köznapi ruhájukban, fekete kendőben, kezükben tiszta fehér kendővel. Aki nem kapott siratást, vagy aki hozzátartozóját nem siratta el, azt a köznélemény megvetette. Siratni akkor is kellett, ha nem állt mögötte kellő fájdalom. A halott előtt az egész falunak tiszteletét kellett tennie, a haragosok ekkor még megbékélhettek vele. A temetést a halál után legfeljebb két-három nappal megtartották, siratni eddig kellett folyamatosan, de a temetőből hazaúton sírni már nem szabadott. Ezeket a szokásokat bizonyos helyeken még a későbbi évtizedekben is megtartották.

A 20. század második felében a halálkép – a hospitalizációval párhuzamosan – átalakult. A határvonalat talán a II. világháborúnál lehet megvonni, amikor a halál iránti attitűd szinte az ellenkezőjébe fordult. Pilling János ezt úgy fogalmazza meg, hogy „*az életünk után a halálunkat is gépesítettük. S, mint minden, ami gépies, a halál is rutinszerűvé vált. Kórházaink valóságos haláltáborok – nap mint nap emberek ezrei halnak meg bennük. A halál itt egy házirend része. ... Elvesztettük a haldoklás rítusait, a halál méltóságát, a gyász tiszteletét. Temetéseink sablonosak, temetőink betondzsungelek.*” (Pilling, 2010: 63) A halál helyszíne az otthon helyett legtöbb esetben a kórház lett, a haldoklás folyamata sokszor elhúzódó eseménnyé vált. „*Egyedül halunk meg, anélkül, hogy tudnánk róla, magányosan és eszméletlenül.*” (Pilling, 2010: 33) Az Ariès-féle felosztás a halál tabuvá válásának korszakaként határozza meg ezt az időszakot, Pilling pedig, mint a valaki más halálának időszakaként nevezi meg. A halál mindennapi életünk része a TV-én, filmekben, sajtón keresztül, de ez a halál nem személyes, mindig ismeretlen, távoli emberek halála jelenik meg, saját halálunkra csupán fenyegető, távoli eseményként gondolunk. Ezért a haldoklót az

esetek többségében a család nem kíséri végig, a gyászt elkerüli, mert mindez a saját halandóságára emlékeztetné. Ez a folyamat filozófiai szemszögből akár veszélyessé is válhat, hiszen „*a halál semmibevétele maga után vonja az élet semmibe vételét.*” (Pilling, 2010: 64) A gyászolók viselkedésén általában nem látszik a veszteség, a társadalom elvárása, hogy lépjenek tovább, ne emlékeztessenek minket saját mulandóságunkra. Ez alól kivételt képez az erőszakos halál (gyilkosság, hirtelen baleset), mert ez a média hatása miatt akár látványosság is lehet, de mindenképpen beszédtema, nem úgy, mint a „tabusított” kórházi halál. Tehát a napjainkban tapasztalható haláltól való nagyfokú félelem a haldoklás folyamatától való eltávolodással függhet össze.

Ez a változás a korabeli illemtankönyvekben is megjelenik. Érdekes jelenség, hogy míg a század eleji szakirodalomban a fő hangsúly a gyászidő mértékén és az öltözködés mibenlétén volt, most alig találni utalást a témára. Nyerges Ágnes megjegyzi (Nyerges, é.n.), hogy nem a gyászruha fejezi ki az elhunythoz fűződő érzések mélységét. Börcsök Bodor Sarolta írja 2008-ban, hogy a gyászt a sötét ruha viselése és a szórakozóhelyek kerülése fejezi ki méltóképpen, de „*ma már legtöbben magukban viselik a gyászukat, nem hordanak hosszasan sötét ruhát és a hivatalos összejöveteleken is megjelennek.*” (Börcsök Bodor, 2008: 55) Pedig a gyász lélektana jogosultságot biztosít a gyászévnek: a regresszió és az átdolgozás időszaka (a temetés utáni közvetlen fájdalmas napok és az az időszak, amikor a hozzátartozó már kezd hozzászokni a szeretett személy elvesztéséhez, de még regresszív fellángolásokkal) hónapokig eltarthat, és csak akkor lép a következő (adaptációs) szakaszba, azaz a veszteség elfogadásának szakába, ha minden évfordulót és ünnepet sikerül „átvészelnie” a gyászolónak elvesztett családtagja nélkül.

A hangsúly átkerült arra, hogy hogyan kell a temetésen vagy részvétnyilvánításkor viselkedni (tehát ha valaki *mást* ér gyász), vagy esetleg, ha mi veszítünk el valakit (tehát valaki *másnak* a halálakor).

A hozzátartozók kötelessége gondoskodni az elhunyt végtisztességéről. A temetések legyenek összhangban a család anyagi helyzetével, mivel az elhunyttal szemben életében elmaradt kedvesség és odafigyelés nem pótolható a pompával. A túlzó, látványos temetések a gyászoló közönségben felkelthetik a lelkiismeret-furdalás gyanúját. A hozzátartozók fájdalma természetes, titkolni nem kell, de a gyászolóknak meg kell tanulniuk uralkodni érzéseiken. (Ez éles ellentétben áll a néhány évvel korábbi siratóasszonyok viselkedésével.) Fontos, hogy a családtagok és a megjelentek is visszafogott viselkedésükkel adjanak tiszteletet az elhunytaknak, s felismerjék, hogy most a halott van a központban, s nem ők.

A minket ért veszteséget minél hamarabb tudatni kell az ismerősökkel: a legközelebbiekkal személyesen, a távolabbiakkal gyászjelentés vagy újsághirdetés formájában, patetikus túlzások kerülésével. A közeli rokonok át is vállalhatják a távolabbiak értesítését, a gyászszertartás szervezését. Napjaink internetes kommunikációjának még nincsenek meg a rögzült viselkedési szabályai a gyász hírek közlésére és fogadására. Borzasztó érzés lehet értesülni ismerősünk elhunytáról egy sms-ben.

Kondoleálni a temetési szertartás végén szokás, leginkább néma kézszorítással. Ha valaki ismerőse temetésén nem tudott jelen lenni, annak kézzel írt levélben, vagy részvétlátogatással kell együttérzését kifejezni. Egy 1978-as illemtan a táviratban vagy telefonon való részvétnyilvánítást tilosnak nyilvánította, az 1985-ös a táviratot már mint lehetséges kondoleáló formát említi: „*A távirat olyan, mint a kézszorítás, mint az a pár szó, amit a sír mellett alkalmunk lehet elmondani*” (Köves J., 1985: 53), a gyásztávirat a '90-es évekre általánosan elfogadott formává vált, napjainkra pedig egyre inkább kimegy a divatból. A családnak a részvétlátogatásokat meg kell köszönnie: levélben, személyesen, esetleg újsághirdetésben. Manapság a kommunikációs felületek átalakulása miatt az újságban közzétett gyászjelentések egyre kevésbé jutnak el az ismerősökhöz. A nyomtatott sajtó szerepének csökkenésével párhuzamosan nem jelentek meg azok a lehetséges és nem kegyeletstörté internetes felületek, ahol a távolabbi barátokat, munkatársakat és szomszédokat értesíteni lehetne.

A bemutatott változásokban nagy szerepet játszhat az orvostudomány ugrásszerű fejlődése. Jobb lenne, ha a társadalom elhinné, hogy az orvos sem mindenható, és a súlyos beteg hozzátartozókat otthon ápolná, és elfogadná, ha már nincs remény. Így kevesebb orvosi per lehetne, és az emberek ismét otthon búcsúzhatnának el szeretteiktől.

Vissza kellene térnünk a 6. század táján kialakult megszelídített halálfelfogáshoz? Ekkor a halál az élet része volt, természetes folyamat: „*A halál ünnepség tárgya volt, mint az élet más fontos – egyéni vagy közösségi – mozzanata, s az ünnepség szertartását a népszokás diktálta.*” (Pilling, 2010: 28) Valószínűleg nem a múltba fordulás a megoldás, hanem a múlt pozitív példáinak aktualizálása, újraértelmezése.

IRODALOM:

- BÖRCSÖK BODOR SAROLTA (2008): *Ajándék gyermekeknek. (Életvezetési és illemtankönyv.)* Budapest, Szó-Kép Nyomdaipari Kft.
- FÁBRI ANNA szerk. (2001): *A művelt és udvarias ember. (A társas viselkedés szabályai a magyar nyelvű életvezetési és illemtankönyvekben.)* Budapest, Mágus kiadó.
- FÉL EDIT (2001): Régi falusi társadalmak. Siratás Átányon. In.: HOFER TAMÁS (szerk.): *Fél Edit néprajzi tanulmányai.* Pozsony, Kalligram Könyvkiadó, 158-167.
- KÁROLY PÁL (é.n.): *Egy kis illemtan mindenkinek. (Mikor hogyan viselkedjünk?)* Budapest, Lingua Kiadó és Könyvkereskedelmi Rt.
- KÖVES J. JULIANNA (1985): *Illik Tudni. (A kulturált viselkedés alapszabályai.)* Győr, Széchenyi nyomda
- KOVÁCS JUDIT – OSVÁTH KATALIN (1978): *Nemcsak illemtan...* Budapest, Móra Könyvkiadó
- NYERGES ÁGNES (é.n.): *Viselkedjünk.* Budapest, Lapkiadó Vállalat a Magyar Média közreműködésével
- PILLING JÁNOS (szerk.) (2010): *A halál, a haldoklás és a gyász kultúranropológiája és pszichológiája szöveggyűjtemény.* Budapest, Semmelweis kiadó
- HERCZEG FERENC (szerk.) (1930): *Az Új Idők illemtankönyve.* Budapest, Singer és Wolfner Irodalmi Intézet R.-T.

Velkey Kinga Margit

egyetemi hallgató

Semmelweis Egyetem Általános Orvosi Kar III. évfolyam

3530 Miskolc Tulipán u. 15.

E-mail: velkey.kinga@gmail.com